

İSLÂM DÜŞÜNCE TARİHİNDE SÛFİLER
HAKKINDAKİ TASNİF BİÇİMLERİNE
YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME
AN EVALUATION OF THE CLASSIFICATION FORMS
ABOUT SUFIS IN THE HISTORY OF ISLAMIC THOUGHT

BETÜL İZMİRLİ

[Dr. Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf ABD
PhD. Manisa Celal Bayar University Faculty of Divinity,
Department of Sufism
izmiribetul@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-1450-9927>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 08 Mayıs/May 2019 *Kabul Tarihi / Accepted:* 06 Aralık/December 2019
Yayın Tarihi / Published: 16 Aralık/December 2019 *Yayın Sezonu / Pub Date Season:* Aralık/December
Yıl / Year: 2019 *Sayı – Issue:* 47 *Sayfa / Pages:* 449-476

Atıf/Cite as: İzmirli, Betül. “İslâm Düşünce Tarihinde Sûfiler Hakkındaki Tasnîf Biçimlerine Yönelik Bir Değerlendirme- An Evaluation of the Classification Forms About Sufis in the History of Islamic Thought”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 47 (Aralık-December 2019): 449-476.
<https://doi.org/10.17120/omuifd.561634>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

İslâm Düşünce Tarihinde Sûfler Hakkındaki Tasnîf Biçimlerine Yönelik Bir Değerlendirme*

Öz: Sûfler -bir zümre hâlinde- h. III./m. IX. asrın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmıştır. İlk dönem tasavvuf klasiklerinde pek çok özelliğiyle ele alınan bu topluluk, bir müddet sonra bazı âlimler tarafından çeşitli tasniflere tâbi tutulmuştur. Tasavvuf ehli tarafından insanlar, bilginin ilme'l-yakîn, ayme'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şeklindeki üçlü tasnifinden hareketle, temelde avâm ve havâs olarak ayrılmıştır. Sûflere göre Hakk'a yakınlaştırmaya vesile olmayacak derecede ibâdetlere ve zâhire düşkün olan ve tasavvufun hakikatlerinden uzaklaşan kişi avâmdandır. Buna karşın şeriat ve ibâdetlerle birlikte bâtınî boyutta aşama kaydeden kişi ehl-i havâstan kabul edilmiştir. Sûflilerden ya da sûfi müelliflerden bazıları, dâhil oldukları zümreyi derecelerine yani tasavvuf hiyerarşisindeki mertebelerine göre kategorize etmiştir. Bunlar; sûfi, mutasavvıf, mustasvif; ashâbu'l-âdât, ashâbu'l-ibâdât, ashâbu'l-hakîka gibi birçok tasniften ibârettir. Sûfi müellif Hücvîri ise onları hicrî III. ve IV. asırlarda tâbi oldukları tasavvufi ekollere göre ele almıştır. Ehl-i tasavvuftan olmayan kimi müellifler de daha sonra sûfler hakkında, ehl-i sünnete muvâfik olmalarına ve ayrırlıklarına göre bir ayırım yapmıştır. Konu hakkında geçmişten bugüne yapılan bütün tasnifleri ele almak makalenin boyutlarını aşacağı için bu çalışma, milâdî XIV. yüzyılla sınırlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tasavvuf, Sûfi, Sûfi fırkalar, Avâm, Havâs, Ortodoks, Heterodoks.

An Evaluation of the Classification forms About Sufis in the History of Islamic Thought

Abstract: Sufis have come into sight as a community from the second half of the 3rd century (in the Islamic calendar) /9th century (according to the Gregorian calendar). After a while, the community which was discussed with

* Bu çalışma, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda tamamladığımız "Tasavvufta tip analizleri" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bkz. Betül İzmirli, *Tasavvufta Tip Analizleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).

many unique features in the prime of the sufi classics has been categorized in different ways by some scholars. The knowledge has been classified as ilm al-yaqin, ‘ayn al-yaqin and haqq al-yaqin via the triple classification, and people have been basically defined as the commoners (awam) and elites (khawass) by ahl al-tasawwuf. For the sufis, a person who is keen on worship which doesn’t make her/him close to God, zāhir (apparent meaning, outer dimension), and goes away from the truth in Tasawwuf is awam. On the other hand, the person who is concerned with and makes good progress in batin (hidden meaning/inner dimension) as well as Shari’ah and worship has been accepted as the ahl al-khawass. Some sufis or sufi authors taking part in the group have categorized people according to their degrees namely, the ranks of the mystic (spiritual) hierarchy. These include quite a few ranks such as mutasawwif, mustaswif; ashab al-adat, ashab al-ibadat, ashab al-haқиqа. As for sufi author Hujvīrī, he handled people according to their mystic schools in 3rd and 4th centuries in the Islamic calendar; then, certain authors who haven’t been members of the Sufi community have differentiated between sufis in accordance with their compatible and incompatible with Ahl al-Sunnah. The article is limited to the XIVth century (according to the Gregorian calendar) by the fact that all the classification that has been done from the past to the present on the issue exceeds the scope of the article.

Keywords: Tasawwuf, Sufi, Sufi schools, Awam, Khawass, Orthodox, Heterodox.

Giriş

Tasavvuf ve onun mensupları olarak -en genel isimlendirmeye- sûfîler, İslâm tarihinde diğer akım ve gruplara nazaran daha fazla ilgi odağı olmuşlardır. Onlar, Allah-âlem tasavvurları, insana ve bilgiye bakışları gibi birçok sebeple diğer ilimlerin mensuplarından ayrılmışlardır. Durumun bilincinde olan sûfîler zaman zaman içinde buldukları zümrenin niteliğini ve farkını dile getirmişlerdir. Nitekim Zünnûn el-Mısrî (ö. 245/859 [?]) “Sûfîler, Hak Teâlâ’yı her şeye tercih ettikleri için O’nun tarafından her şeye tercih edilen bir topluluktur”¹ tespitinde bulunmuştur. Cüneyd-i

¹ Ebû Nasr es-Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma*, thk. Abdu’l-Halîm Mahmûd ve Taha Abdu’l-Bâkî Sürûr (Mısır: Dâru’l-Kütübî’l-Hadîse ve Bağdat: Mektebetü’l-Müsennâ, 1380/1960), 46; Abdülkerîm b. Hevazın b. Abdilmelik b. Talha b. Muhammed el-Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-*

Bağdâdî'ye (ö. 297/909) göre "Sûfiyye, halk arasında Allah'ın tercih ettiği (seçkin) kullardır. Allah isterse onları gizler, isterse açığa çıkarır."² Cüneyd, "Sûfiler başkalarının giremediği bir evin sâkinidirler."³ ifadesiyle de onların diğerlerinde olmayan sıfatlara sahip bir topluluk olduğunu belirtmiştir. Aynı dili konuşurlar, aynı hâlleri tecrübe ederler ve kendilerinden başkası hâllerine ortak olamaz.⁴

Bağdatlı sûfilerden Ruveyim b. Ahmed (ö. 303/915), sûfilerin şekil ve rüsûmdan uzak, hakikati temsil eden bir zümre olduklarını şu sözleriyle bildirmiştir:

Hangisi olursa olsun, halktan bir tabaka ile oturup kalkman, sûfilerle oturup kalkmandan daha uygun ve sâlimdir [eslem]. Çünkü bütün insanlar, şekilcilikle uğraşırlarken,* bu tâife (sûfiler) hakikatlerle meşguldürler. Bütün halk şeriatın zâhir şeylerini talep ederken, onlar verâ'in hakikatini ve doğruluğa devam etmeyi istemişlerdir. Kim de bunlarla (sûfilerle) beraber olup, elde ettikleri hakikatlerden bir şeye muhalif olursa, Allah onun kalbinden îmânın nûrunu çıkarır.⁵

452

OMÜİFD

Erken devirlerde bu topluluğa dair yukarıdaki gibi müspet yaklaşımlara rastlanmaktadır. Bununla birlikte bazı yönleriyle temâyüz eden ve böyle olduğu düşünülen bu topluluk içerisinde zamanla bir takım yozlaşmalar ve kusurlu davranışlar baş göstermiştir. Buna bir reaksiyon olarak öncelikle sûfilerden veya sûfi müelliflerden özeleştirici mâhiyetinde iç tenkit sesleri yükselmeye başlamıştır. Mesela Ebû Bekir el-Vâsîfî (ö. 320/932'den sonra) "Bu zümrenin [kavmin]* işâretleri vardı, sonra bu işâretler hareketlere dönüştü, daha sonra ise ellerinde üzüntüden başka

Kuşeyriyye, thk. Abdu'l-Halîm Mahmûd-Mahmud b. Eş-Şerîf (Kâhire: Dâru'ş-Şa'b, 1409/1989), 467.

² Serrâc, *el-Lüma'*, 46.

³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 466.

⁴ Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat*, terc. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal, 5. Baskı (İstanbul: İz Yayıncılık, 2012), 46.

* Eserin dipnotunda bu ifade için "yani zâhirî amellerle yetinirlerken" açıklaması yer alır.

⁵ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 85.

* el-kavm: Yani sûfiler.

bir şey kalmadı”⁶ der. Ebû Ya’kûb en-Nehrecûrî’ye (ö. 330/942) tasavvuf-tan sorulunca, (sûfileri kastederek) “Ahh ahh. Onlar bir ümmetti. Gelip geçtiler”⁷ cevabını verir. Onun bu sözü hakiki sûfilerin geçmişte kaldığını belirtirken, bugün onların yerini dolduracak nitelikte sûfilerin bulunmadığına dair bir hasretin de ifadesidir.

Öte yandan bu zümreye zâhir ulemasının yaptığı dış tenkitler de mevcuttur. İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), Necmeddîn en-Neseî (ö. 537/1142), Ebu’l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), İbn Teymiyye (ö. 728/1328) gibi birçok âlim, kendi devirlerindeki bazı sûfî yahut sûfî kimliğine bürünmüş grupların hatalı ve bilhassa şeriatı mugâyir buldukları yönlerini şiddetle eleştirmişlerdir. Bunlar genelde Milel ve Nihal türü eserlerde yer almıştır. Buralarda tasavvuf mensupları hak-bâtil, ehl-i sünnet ehl-i bidat gibi tasniflere ayrılmışlardır. Nitekim her tasnif aynı zamanda “nitelikli-vasıfsız” ya da “iyi-kötü” ayrımı yapan bir tenkiti de ifade etmiştir.

Bu makalede h. VIII./m. XIV. asra dek sûfilere yönelik içerden ve dışarıdan yapılan bazı tasnifler incelenecektir. Bu tasnifler ilk defa ne zaman zuhûr etmiştir? Tasniflerin yapılma gereği ve sebepleri nelerdir? Bunların içeriği hangi etmenlere göre değişmiştir? gibi sorulara tarihsel ve toplumsal bağlam göz önünde bulundurularak cevap aranacaktır.

1. Sûfilere Göre Avâm ve Havâs

Tasavvufta, ilk dönemden itibaren genel olarak insanlar özel olarak da tasavvuf yolunda olanlar, *avâm* ve *havâs* ya da *avâm*, *havâs* ve *havâssu’l-havâs* gibi tasniflere tâbi tutulmuştur. Sûfiler toplumu, bilginin ilme1-yakîn, ayne1-yakîn, hakka’l-yakîn şeklindeki sınıflandırılmasından hareketle *avâm*, *havâs*, *havassu’l-havas* tabakalarına ayırmışlardır. Onlara göre her bir mertebede bilginin niteliği ve böylece toplumun yapısı değişime uğramıştır. Bununla birlikte bu üçlü tasnif hâller ve makamlar gibi

⁶ Abdülmelik b. Muhammed İbrâhim en-Nisâbûrî el-Harkûşî, *Kitâbu Tehzîbi’l-esrâr*, thk. Bessâm Muhammed Bârûd (Abu Dabi: el-Mecmeu’s-Sekâfî, 1999), 33; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 468.

⁷ Harkûşî, *Tehzîbü’l-esrâr*, 32.

tasavvufun temel konularına dair de yapılmıştır.⁸ Yine bilgiye ve seyr-i sülûkteki manevî gelişime dayalı hiyerarşik tasniflerden biri de mübtedî-mutavassıt-müntehî şeklidir. Mübtedî yolun başındaki kimseye yani avâma karşılık gelmektedir. Mutavassıt kademe almış mürîddir. Henüz seyr hâlinindedir. Müntehî ise havâssu'l-havâs da denilen, sona ulaşan halleri ve makamları geçmiş kişidir.⁹ Bir başka sınıflandırma ise tasavvuf klasiklerinde zâhid-ârif olarak geçmektedir. Zâhid, işin başındaki mübtedîdir; ârif, ipi göğüslemiş müntehîdir. Zâhid zâhirperest; ârif hakikatperesttir. Zâhid, gösterişe kurban gitmiş; ârif ihlâsa kurban olmuştur.¹⁰ Örneğin Yahya b. Muâz “Zâhidler dünyâda; ârifler ise âhirette gariptirler.”¹¹; Abdullah b. el-Harrâz (ö.310/922’den önce) “Açlık zâhidlerin; zikir âriflerin azığıdır.”¹² derken bu makam sırasına atıfta bulunmuşlardır.

Bütün bunlara bakılarak şu söylenebilir ki ehl-i tasavvuf insanları temelde ikiye ayırmıştır: halkı ifade eden avâm ile nitelikli insanları tanımlayan havâs. Böyle bir ayrıma göre sûfî olmayanlar, âlim bile olsalar avâm sayılırlar.¹³ Bu bakımdan *avâm* (العوام), sûflere göre “inanç ve ibâdetleri genellikle taklide dayanan, dînin şekil ve merasimlerinin ötesine geçemeyenler için kullanılan bir tasavvuf terimi”¹⁴ olmuştur. Avâm şeriatın

⁸ Hacı Bayram Başer, “Sufilerin Ahlaki Değer Odaklı Toplumsal Hiyerarşi Anlayışları”, Genç Akademisyenler Buluşması V-Gelenek ve Modern Arasında Bilgi ve Toplum, Ed. M. Hüseyin Mercan, Yedirenk, İstanbul, 2013, 150-151 (145-160) Ayrıca bk. Süleyman Uludağ, “Havâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 16: 517.

⁹ Serrâc’ın benzer bir tasnifi için bk. Lüma’, 417-18.

¹⁰ Mustafa Kara, “Fuzûlî’nin Rind ü Zahid ve Türkçe Divanı’nda Züht ve Zahit Tipi”, Fuzûlî Kitabı: 500. Yılında Fuzûlî Sempozyumu Bildirileri, İstanbul: İBB Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, 1996, 183; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 87.

¹¹ Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî, *Tabakātu’s-sûfiyye*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998), 101; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el- İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakātu’l-asfiyâ* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1416/1996), 10: 60. Aynı söz *er-Risâle*’de Nasrabâzî’ye atfedilmiştir. Bk. 220.

¹² Sülemî, *Tabakât*, s. 223; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 98.

¹³ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı (İstanbul: Kocabalı Yayınevi, 2005), 161.

¹⁴ Süleyman Uludağ, “Avâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4: 105.

zâhirine, ibâdetlerin şekli erkân ve pratiklerine önem verdiğiinden tasavvuf ehli, şeriat âlimlerini de avâmdan kabul etmişler ve onlara “rüsûm ulemâsı” demişlerdir.¹⁵ Bununla birlikte tasavvuf yolunda olduğu hâlde şekil ve zâhire önem veren kişi de sûflerçe avâm ve ehl-i rüsûmdan kabul edilmiştir.

Üst sınıf ve önde gelenler gibi anlamlarda kullanılan *havâs* (الخواص) ise tasavvufta, “herkeste bulunmayan birtakım bilgilere ve hâllere, yetenek ve rûh temizliğine sahip” kişilere verilen isimdir.¹⁶ Bunların en üst mertebesinde olanlara ise *havâssu'l-havâs* ya da *hâssü'l-havâs* gibi adlar verilir. Sûfler de havâs ya da havâssu'l-havâs içinde kabul edilen bir zümredir.¹⁷

Sûfî ulemâ genelde hâl ve makamlar konusunda bahsi geçen tasnîften bahsetmişlerdir. Bu ayrımı yapan ilk kişilerden biri Ahmed b. Hanbel'dir (ö. 241/855). Tasavvuf klâsiklerinde onun zühd makamı hakkında yaptığı avâm ve havâs ayrımı mevcuttur. İbn Hanbel'e göre zühdün üç türü vardır. Birincisi haramı terk etmek olup o, avâmın zühdüdür. İkincisi havâssın zühdüdür ki helâlin lüzumsuz kısmını terk etmeyi ifâde eder. Üçüncüsü ise kulu Allah'tan alıkoyan her şeyi terktir ki bu da âriflerin zühdüdür.¹⁸

Yukarıdaki gibi bir ayrımın ilk izlerine sûfî zümresinden biri olan Zünnûn el-Mısrî'de (ö. 245/859) rastlarız. Nitekim o, tevbe hakkında “Avâmın tevbesi günahlardan; havâssın tevbesi gafletten olur” demiştir.¹⁹ Ebû Saîd el-Harrâz'a (ö. 277/890 [?]) atfedilen “Ebrârın hasenâtı, mukarrebûnun seyyiâtıdır”²⁰ şeklindeki meşhûr ibâre, lâfzen olmasa da mânen

¹⁵ Uludağ, “Avâm”, 4: 105-106.

¹⁶ Uludağ, “Havâs”, 16: 517.

¹⁷ Ebû Abdırrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Risâletü'l-melâmetiyye*, nşr. Ebu'l-Ala Afîfî (Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1945), 23 (giriş); Uludağ, “Havâs”, 16: 517.

¹⁸ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 222.

¹⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 68; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 46, 183.

²⁰ Bu söz *İhyâu ulûmi'd-dîn*'de “el-kâil es-sâdık”ın sözü şeklinde mevcuttur ve söyleyenin ismi belirtilmemiştir. Bk. *Ebû Hâmid* Muhammed bin Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn* (Mısır: el-Matbaatu'l-Ezheriyyetu, 1302), 4: 45. Süleyman Ateş bu sözün Ebû

avâm-havâs arasındaki bu ayrımı dile getirir. Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910), sûfîlerin hâl ve makamlarından kabul edilen şükür hakkında “Avâmın şükürü yiyecek ve giyecek türünden şeyler içindir. Havâsın şükürü ise mânâlardan kalplerine doğan şeyler içindir”²¹ tespitinde bulunmuştur.

Sûfîler *tevhîd* gibi en hassas konularda bile avâm-havâs ayırımına gitmişlerdir. Meselâ Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) biri avâma, diğeri havâssa ait iki tür tevhîdden söz eder.²² Serrâc et-Tûsî (ö.378/988); Cüneyd’in, tevhîdin mâhiyetiyle ilgili sorulan sorulara muhtelif cevaplar verdiğini, bunlardan bazısının avâmın, bazısının ise havâsın tevhîdine işâret ettiğini belirtmiştir.²³ Serrâc ayrıca Yûsuf b. Hüseyin’in, “avâmın, hakâik ehlinin ve havâsın tevhîdi” şeklinde üçe ayırdığı tevhîd çeşitleriyle ilgili ayrıntılı izâhlarını nakletmiştir.²⁴

456
OMÜİFD

Sûfî müellifler de daha sonra hâl ve makamlar konusunda avâm ve havâs ayırımına yer vermişlerdir. Mesela Serrâc makamlar içerisinde ele aldığı *zühhdü mübtedîlerin*, tahkîk ve istiğna ehlinin *zühhdü*; *fakrı* mukarreblerin, siddıkların ve kanaat ehlinin *fakrı* olarak üçe ayırırken, aslında bu farktan söz etmiştir. Bu tasnîfin dışında birçok hâl ve makamda benzer bir ayırma giden Serrâc *tevekkülü mü’minlerin*, havâsın ve havâssu’l-havâsın *tevekkülü* şeklinde sınıflandırırken, müminleri avâm statüsüne indirgemıştır.²⁵ Kendisi hâllerden kabul ettiği bazı kavramlarda da benzer bir sınıflamaya gitmiştir. Örneğin *muhabbetin*; avâm, sâdıklar ve müte-

Sâid el-Harrâz’a ait olduğu bilgisini vermiştir. Bk. Süleyman Ateş, “Kurb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26: 433.

²¹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 312. Kuşeyrî bu sözü naklederken sadece “Ebû Osman” demiş ve onun nisbesini kullanmamıştır. Ancak hâl tercemesi bölümünde Ebû Osman el-Hîrî için genelde sadece Ebû Osman adını kullanması (bk. *er-Risâle*, 81-83) nedeniyle bu kişinin Ebû Osman el-Hîrî olduğunu düşünüyoruz.

²² Uludağ, “Havâs”, 16: 517.

²³ Bk. Serrâc, *el-Lüma’*, 49. Kuşeyrî de hem Cüneyd’den gelen bu nakle hem de Serrâc’ın yorumuna yer vermiştir. Bk. *er-Risâle*, 183.

²⁴ Serrâc, *el-Lüma’*, 50-51. Erken dönem tasavvuf eserlerinde bundan başka birçok kavram hakkında avâm-havâs ayırımına gidildiği görülmüştür. Burada örnek olması açısından kısaca bir kaç kavramı ele aldık.

²⁵ Bk. Serrâc *el-Lüma’*, 78-79.

hakkikler, sıddıklar ve ârifler²⁶ *itmi'nanın* da; avâm, havâs ve havâssu'l-havâssa ait üç türünden bahsetmiştir.²⁷ Ebû Bekir el-Kelâbâzî (ö. 380/990) de sûfilerden birinin *muhabbeti* ikrâr ve vecd olarak iki kısma ayırdığını ve o şahsın ikrârın avâm ve havâsta bulunduğunu ifade eden sözünü nakletmiştir.²⁸

Abdülkerîm el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), eserinin hâl ve makamlara yer verdiği bölümününün *müccâhede* bâbında “Avâmın çabası/cehdi amelleri yerine getirmek içindir, havâssın maksadı ise mânevî hâlleri tasfiye etmektir” demiştir.²⁹ *Takvânın* çeşitli türleri olduğunu belirten müellif, avâmın takvasının şirkten, havâssın takvasının günâhtan olduğunu belirtmiştir.³⁰ *Tevekkül* bâbında ise Kuşeyrî mütevekkil için üç derece tayîn eden üstâdı Ebû Ali ed-Dekkâk'tan (ö. 405/1015)³¹ duyduğu şu sözü aktarmıştır: “Tevekkül müminlerin, teslîm evliyânın, tefvîz ise muvahhidlerin/tevhîd ehlinin sıfatıdır. Öyleyse tevekkül avâmın; teslîm havâssın; tefvîz ise havâssu'l-havâssın sıfatıdır.”³² Buna göre mümin avâm; velî havâs; muvahhid ise havâssu'l-havâss konumundadır.

Tasavvufî mertebeleri yüzlü tasnifle ele alan Hâce Abdullah el-Herevî (ö.481/1089) *Menâzilu's-Sâirîn* eserinde bazı mertebeleri mürîd, sâlik ve ârifin (muhib) seviyesine göre üç aşamalı olarak değerlendirmiştir.³³ O, *İlelü'l-Makâmât* isimli eserinde ise makamları avâm ve havâs seviyesinde ele almıştır. Mesela tevekkül makamında “avâm hakkında olup anlamı, işini senin için yerine getirmesi için Allah'a havale etmen ve sana yetmesi için O'nun ilmine ve hilmine sığınmandır. Havâsın yolunda te-

²⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 86-88.

²⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 99.

²⁸ Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Taarruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, thk. Mahmud Emîn en-Nevevî, 2. Baskı (Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyyeti li't-Turâs, 1400/1980), 131.

²⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 190.

³⁰ Kuşeyrî, *er-Risâle*, 206.

³¹ Bk. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 298-299.

³² Kuşeyrî, *er-Risâle*, 300.

³³ Bk. Hâce Abdullah el-Ensârî. *Tasavvufta Yüz Basamak Menâzili's-sâirîn*. terc. Abdurrezak Tek (Bursa: Emin Yayınları, 2008), 123, 133.

vekkül, tevekküldeki yeterliliği görmemektir..."³⁴ açıklamalarında bulunmuştur.

Avâm ve havâs ayrımını hâl ve makam gibi mertebeler içerisine dâhil etmeden, daha başka konular altında işleyen sûfî müellifler de vardır. Mesela Ali b. Osman el-Hücvîrî (ö. 465/1072) müstakil bir bölüm olarak ele aldığı "Murakkaa Giyme" bâbında yamalı hırka giymenin avâmı ve havâssı düşüreceği hâllere şöyle değinmiştir:

"Hırka Yüce Allah'ın evliyâsının zînetidir. Bu kıyafetle avâm azîz; havâs zelîl olur. Avâmın hırka ile izzeti, bunu giymeleri durumunda halkın kendilerine hürmet ve itibar etmeleridir. Havâssın hırka ile zilleti, bunu giymeleri durumunda halkın kendilerine avâm nazarı ile bakmaları ve bundan dolayı kendilerini levâm etmeleridir."³⁵

Eserlerinde avâm-havâs ayrımına giden Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111) de bazı kavramlar hakkında avâm-havâs-havâssu'l-havâs tasnîfi yapmıştır.³⁶

458

OMÜİFD

Sûfîlerin, Müslümanları ilk dönemlerden itibaren avâm ve havâs diye ikiye, bazen da avâm, havâs ve havâssu'l-havâs şeklinde üçe ayırdıkları söylenebilir. Bu mertebelerin en aşağısında yer alan avâm, dînî hükümleri câiz olup olmaması açısından değerlendirir ve tevîl yoluyla ruhsat imkânı arar. Havâs, ruhsattan çok azîmete ağırlık verir. Ârifler de denilebilecek havâssu'l-havâs ise dînî hükümleri ötekilerin sezemediği bütün incelikleriyle en iyi şekilde anlar ve uygular. Dolayısıyla avâmın dînî bilgileriyle havâssın dînî bilgileri arasında da daima fark vardır.³⁷ Sûfîlerin derecelerine göre sınıflandırılması, genelde onların sülûkü sıra-

³⁴ İlelü'l-Makamat, 153. Diğer örnekler için bk. 154, 155.

³⁵ Bk. Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, nşr. Ahmed Rabbânî el-Hücvîrî (Lahor: y.y., 1387/1967), 36, [krş. Hücvîrî, *Keşfü'l-Mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, 3. Baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 109].

³⁶ Bk. *Ebû Hâmid* Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî, *Mişkâtü'l-envâr ve mişfâtü'l-esrâr*, thk. Şeyh Abdü'l-Azîz İzzü'd-Dîn es-Seyrevân (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1986), 119. Gazâlî bu eserinde nûrun derecelerinin bilinmesinin, ilk konumda avâmın, ikinci konumda havâssın, üçüncü konumda ise havâssu'l-havâssın katında olduğunu belirtmiştir. Bk. aynı yer. Gazâlî'nin bizzat avâma yönelik yazdığı eser de *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keîlâm* ismini taşımaktadır.

³⁷ Uludağ, "Avâm", 4: 106.

sında buldukları konuma ve îfâ ettikleri vazifeye göre yapılmıştır. Bununla birlikte tasavvuf yolunda olup hangi niyetle burada yer aldığına ve hedefinin ne olduğuna göre de onlara bazı dereceler atfedilmiştir.

Yukarıdaki gibi avâm-havâs ya da bir başka tabirle “sıradan çoğunluk ve nitelikli azınlık” tarzında ayrımlar hemen hemen bütün disiplinlerde veya teşkilatlarda mevcuttur. Tasavvuftaki ayırım doğrudan le-dünnî bilginin elde edilmesine göre yapılmıştır. Anlaşılan odur ki bilgiye ulaşmada dinî tecrübe ve zevk boyutu arttıkça kişi havâs mertebesine yaklaşmaktadır. Bu nedenle tasavvufta “tatmayan bilmez” deyimini daha çok, söz konusu tecrübe ilimle tanışmamış avâma yönelik söylenmektedir. Sınıflandırmalar bizzat avâm-havâs şeklinde o gün de bugün de pejoratif sayılabilecek bir dille ifade edildiği gibi, üstü kapalı şekilde aynı anlamı veren derecelendirmeler de vardır. Bunlar da yine dinî/tasavvufî his ve heyecanların ifadesi olan hâllerin niteliğine göre karşılık bulmuştur. Bu dille tasavvufî tipler mübtedî, mutavassıt, müntehî; mümin, velî, muvahhid gibi isimler alır olmuşlardır.

2. Derecelerine Göre Sûfî Tasnîfleri

Sûfîleri çeşitli tasnîflere tâbi tutanlar arasında başta eser sahibi mutasavvıflar olmak üzere farklı alanlardan birçok âlim mevcuttur. Tasavvuf tarihinde sûfî ve tasavvuf kelimeleriyle alâkalı olarak yapılmış ilk sistemli sûfî tasnîflerinden biri Hücvîrî'ye aittir. O, tasavvuf ehlini daha doğrusu kendilerini sûfî olarak tanımlayan ve sûfî olduklarını söyleyenleri, aşağıdan yukarıya “mustasvif-mutasavvıf-sûfî” olarak üç kısma ayırmış,³⁸ ayırımını yaparken de dış tesirleri, ilhâdı ve zındıklığı söz konusu etmemiştir.³⁹ Zaten böylelerinin Müslüman bile olamayacağını düşünmüştür. Yani Hücvîrî onları itikâdî-keîâmî ölçütlere ya da Râfızî, Karmatî gibi Bâtınî akımlara mensubiyetlerine göre değil; tasavvuf yolundaki çabalarına ve keyfiyetlerine göre takdir etmiştir. Kendisi sûfî zümresini derecelerine göre şöyle tasnîf etmiştir:

³⁸ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf ve Tenkit* (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2011), 121.

³⁹ Süleyman Uludağ, *Dört Kapı Kırk Eşik* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 37.

-Mustasvif: Mal ve makam sahibi olmak ve dünyâdan nasib almak için kendisini sûfî ve mutasavvıflara benzeten kişidir. Mustasvif, sûflikten de mutasavvıflıktan da gâfil olan, hiçbir mânâdan haberi olmayan kimsedir. Gâfilliği o derecedir ki hakkında şunlar söylenmiştir: "Sûfilere göre mustasvif sinek gibi değersizdir. Onlara göre mustasvif olanların yaptıkları şey hevâ ve heveslerini tatminden başka bir şey değildir. Sûfî olmayanlara göre mustasvif, işi gücü fesat ve zarar vermek olan kurt gibidir. Bütün arzusu yırtmak, parçalamak ve murdar etmektir."⁴⁰

-Mutasavvif: Sûfilerle alâkası bulunan ve onların tâlibi olan zevâta denir. Dolayısıyla mutasavvıf tabiri daha çok, sûfî olma yolunda külfet üstlenen, kendini bu hâle gelmek için zorlayan ve bu uğurda çabalayan kişiyi ifade etmek için kullanılır. Hücvîrî, "tasavvuf tefe'ul ve tekellüftür, bir işi zorlanarak ve külfet çekerek ifâ etmek mânâsına gelir"⁴¹ sözüyle de bunu ifade etmiştir. Nitekim sûfilerin ulaştığı dereceyi mücâhede ile talep eden, talep hâlinde kendini onların muâmeleleri üzerinde doğru bir şekilde bulunduran, mutasavvıftır.⁴²

-Sûfî: Bu yolda bulunanların kemâl ehli olanlarına derler. Sûfî, -nefsinden fânî olan ve Hakk ile bâkî olan kişidir. Sûfî beşerî arzuların pençesinden yakasını kurtarmış ve hakikatlerin hakikatine vâsıl olmuştur.⁴³

Hücvîrî son iki zümre hakkında herhangi bir olumsuz nitelik serdetmezken, "mustasvif" için, sûfî ya da mutasavvıf olmadığı hâlde onlardanmış gibi görüldüğüne vurgu yapmıştır. Bu yönüyle mustasvif,

⁴⁰ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 36, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 99].

⁴¹ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 35, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 98].

⁴² Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 35, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 99]. Kuşeyrî'ye göre de sûflik mertebesine ulaşmak isteyene "mutasavvıf" denir. Bk. *er-Risâle*, 464. Hücvîrî, dejenere mutasavvıflar için de şu tespitlerde bulunmuştur: *Câhil mutasavvıflar hiçbir şeyhin sohbetinde bulunmamışlar, bir büyükten edeb öğrenmemişler, zamanın kulak çekmesinin tadını tatmamışlar, sıkıntılara katlanmamışlar, basiretsiz olarak hırkayı giymişler, kendilerini sûfilerin arasına atmışlar, böylece onların sohbetinde saygısız bir şekilde laubalilik yolunu tutmuşlardır. Böyle birinin ahmaklığı, onu bütün halkın kendisi gibi olduklarını zannetmeye sevk etmiştir. Bundan dolayı öyleleri için hak yol ile bâtil anlaşılmaz hâle gelmiştir.*" Bk. *Keşfü'l-mahcûb*, 18, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 84].

⁴³ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 35, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 98-99].

dejenere bir sûfî tipidir. Zira o, sûflüğün hakikatinden son derece uzak ve farklı özelliklere sahip bir tip olarak temessül etmiştir.

Sûfî, mutasavvîf ve mustasvîf arasındaki kıyas, özetle şöyledir: Sûfî vusûl sahibidir, mutasavvîf usûl sahibidir, mustasvîf fuzûl sahibidir.⁴⁴ Yani sûfî işin pratik ve amelî tarafıyla uğraşan ancak amacına ulaşan kişi, mutasavvîf daha çok sûfnin pratiği üzerinde kafa yoran, onun teorize ettiği esasları pratiğe ve tatbika geçirme yolunda temrinler yapan kişi, mustasvîf ise merak ve çeşitli menfî niyetlerle sûfî ve mutasavvîflara benzeme yolunda olan ve bu yolun esaslarına zarar veren kişidir.

Hücvîrî'nin bu tasnifinde özellikle sûfî ve mutasavvîf arasındaki ayrım, daima ehl-i tasavvufun gündeminde olmuştur. Başlangıçta Kuşeyrî ve Hücvîrî'nin eserlerinde yer almaya başlayan bu karşılaştırmalara göre, tasavvufun daha çok kitâbî ve ilmî yönüyle uğraşanlara mutasavvîf denilir. Sûfî ise zevkî ve tecrübî boyutla alâkalıdır. Mutasavvîfta henüz zevk ve tecrübe hâsıl olmamasına rağmen o, bunun için çabalar. Öyleyse mutasavvîf işin başında olan, sûfî yolun sonuna gelmiş kimsedir. Sûfî ve mutasavvîf arasındaki bu fark, aynı zamanda, sûfîlerin hâl ve davranışlarından bahseden tasavvuf ilmi ortaya çıktıktan sonra, bu ilimle uğraşan kişiler olarak mutasavvîfların zuhûr ettiğine işaret eder. Yani sûfî, tarih sahnesine çıkış olarak da mertebe olarak da mutasavvîftan daima öndedir.

Sûfîleri derecelerine göre tasnif edenlerden biri de ehl-i tasavvuf dışından biri olarak Fahreddin er-Râzî'dir (ö. 606/1209). O, *İtikâdâtü firaki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn* isimli eserinde sûfî fırkalarını altı grupta ele almış,⁴⁵ bunlardan ilk üçünü, Hücvîrî'nin tasnifine benzer şekilde dış tesirleri, ilhâdı ve zındıklığı söz konusu etmeksizin, sûfîlerin sülûk ve muâmeledeki derecelerine göre tertip etmiştir. Dolayısıyla burada ilk üç

⁴⁴ Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 36, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 99].

⁴⁵ Bunlar Ashâbu'l-Âdât, Ashâbu'l-İbâdât, Ashâbu'l-Hakika, en-Nûriyye, el-Hulûliyye ve el-Mübâhiyye fırkalarıdır. Bk. Fahreddîn er-Râzî, *İtikâdâtü firaki'l-müslimîn ve'l-müşrikîn*, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr (Kâhire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1938), 72-74.

dereceye yer verilecektir. Râzî, “Sûfiyyenin Hâlleri Hakkında” isimli bir başlık altında şunları kaydeder:

“Ümmetin fırkalarından bahseden çoğu kişi, sûfiyyeden bahsetmemiştir. Bu ise hatadır. Çünkü sûfiler de kendi görüşlerini ortaya koyarak müstakil bir grup olarak ortaya çıkan bir fırkadır.⁴⁶ Mârifetullaha (giden) yol, bedeni alâkalardan tasfiye etmek ve soyutlamakla olur. Bu, güzel bir yoldur. Onlar çeşitli fırkalara ayrılmışlardır”:

-Ashâbu’l-âdât: Onların işlerinin sonu ve gayesi hırka giymek ve secade sermek gibi şeylerle zâhirlerini süslemektir.⁴⁷ Yani bu zümre rüsûm, merasim ve sûrete önem verir.

-Ashâbu’l-ibâdât: Bunlar sâir meşguliyetleri terkle birlikte, zühd ve ibadetle meşgul olan bir topluluktur.

-Ashâbu’l-hakîka: Farzları edadan boş kalınca, nâfile ibadetlerle meşgul olmanın yerine tefekkür ve nefsi cismânî alâkalardan soyutlamakla iştiğal edenlerdir. Bunlar sırlarının ve zihinlerinin Allah Teâlâ’nın zikrinden hâlî olmamasına gayret ederler. İşte onlar Ademoğulları’nın en hayırlı fırkasıdır.⁴⁸

Râzî’nin bu tasnîfine benzer bir tasnîf, yaklaşık olarak aynı dönemde yaşayan Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221) tarafından, ehl-i tasavvufu Allah’a ulaştırın yollar hakkında yapılmıştır. Ona göre “Allah’a giden yollar yaratılmışların nefesleri sayıncadır.”⁴⁹ Kübrâ, bu ifadesindeki yolları tarîk-i ahyâr, tarîk-i ebrâr ve tarîk-i şuttâr olarak üç grupta toplamıştır.⁵¹

⁴⁶ Onun bu sözleri, sûfiler zümresinin İslâm’daki itikâdî fırkalar içinde bir fırka olarak yer alması gerektiği düşüncesinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁴⁷ Râzî, *İtikâdâtü firaki’l-müslimîn*, 72.

⁴⁸ Râzî, *İtikâdâtü firaki’l-müslimîn*, 72-73.

⁴⁹ Necmüddin Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980), 33. Eseri hazırlayan Mustafa Kara, bu sözün N. Kübrâ’dan çok önce yaşayan sûfiler tarafından değişik tarzlarda ifade edildiği bilgisini vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. aynı yer (1 nolu dipnot).

⁵⁰ Kübrâ’nın, tasnifinde kullandığı “tarîk” kavramını, Allah’a giden yol; yani bir metot olarak tarîk anlamında kullandığını belirtmek gerekir. Burada amaç, hicri VI. asırdan itibaren müesseseseleşen tarikatlar değildir. Bk. Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 213-214 (59. dipnot).

⁵¹ Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, 213. Ahyâr (yolu/usûlü): ibadet ve amel-i sâlih sahiplerinin yolu: Bu yola giren sâlikler; oruç, namaz, Kur’ân okumak, hacca gitmek gibi zâhirî ibadetleri çokça yaparlar. Ebrâr: Mücâhede ve riyazet sahiplerinin yolu. Bunlar iyi huylar edinmek, gönü tezkiye ve kalbi tasfiye etmek gibi şeyler için gayret gösterirler.

Şehâbüddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234) sûfîler topluluğunu sûfî, mutasavvıf ve müteşebbih (mutasavvıfa benzeyen) olarak tasnif etmiştir. Bu üç zümre arasındaki çeşitli mânevî farklara vurgu yapan Sühreverdî'ye göre sûfî nefsinin zulmetinden kurtulandır. Mutasavvıf, sûfînin bu hâli için çabalar. Ancak onda nefsinin sıfatlarından bazı bakiyeler kalmıştır. Müteşebbih ise nefsinin zulmetiyle engellenmiştir. Mutasavvıfın nefsinde bazı bakiyeler kalması nedeniyle de müteşebbihle ortakır. Sûfîlerin yolunun başı îmân, ortası ilim sonu zevktir. Öyleyse müteşebbih îmân; mutasavvıf îmân ve ilim sahibidir. Çünkü o, îmândan sonra sûfîlerin yolları hakkında birçok ilim elde etmiştir. Sûfî ise îmân, ilim ve zevk sahibidir. Hakiki bir mutasavvıf için sûfînin hâlinden bir nasip, müteşebbih için de mutasavvıfın hâlinden bir nasip vardır.⁵² Sühreverdî, Kur'ân'da yer alan *ebrârı* mutasavvıflar; *mukarrebûnu* ise sûfîlerle özdeşleştirmiştir. Nitekim Allah Teâlâ: "Şüphesiz ki ebrâr (iyiler) naîm cennetinde koltuklar üzerinde etrafi seyredeler." (el-Mutaffifîn 83/22-23) bu yurmuştur. Onların içeceğini şöyle tarif etmiştir: "Onun karışımı tesnîmdendir. Tesnîm mukarrebûnun içecekleri bir kaynaktır." (el-Mutaffifîn 83/27-28). Sühreverdî bu âyetlere binâen, "Demek ki ebrârın şarabında mukarrebûnun içeceğinden bir katkı, mukarrebûn içinse katıksız içecek vardır. Sûfî için de katıksız içecek vardır. Mutasavvıf için de sûfînin içeceğinden bir katkı mevcuttur. Müteşebbih içinse mutasavvıfın içeceğinden karıştırılmış içecekler vardır"⁵³ açıklamalarında bulunmuştur.

Sühreverdî, sûfîlik yolunda üç dereceden ayrıntılı bir şekilde bahsettikten sonra, bir dördüncü mertebe olarak "müteşebbihlere benzeyenler"i ele almıştır ki bunlara dair nitelemeleri, Hücvîrî'nin "mustasvifler" için söylediklerine benzer. Sühreverdî'ye göre tasavvufun inceliklerine ve sûfîlerin hâline ulaşmak için çabalamayan, onların bu yolda öncelikli olarak yaptıkları şeyleri ifa etmeden sadece zâhiren ve kıyafette onlara

Şuttâr: aşk, cezbe ve muhabbet sahiplerinin yoludur. Bu yol Allah'a seyr ve seyahat edenlerin yoludur. Bk. Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, 38, 39, 42.

⁵² Ebû Hafs Şehâbüddin es-Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif* (Beirut: Dârul-Kitâbi'l-Arabî, 1966), 67.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bk. Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, 67.

benzeyen, sûret olarak ve elbise ile sûret ve sıfat olmadan onlara benzeyene gelince bu kişi, sûflere değil; müteşebbihlere benzer. Çünkü onun bu topluluğa nispeti sadece giysiyedir. Bununla birlikte sûfler kendileriyle oturanın bedbaht olmadığı bir topluluktur. Bir hadîste: “Kim bir kavme benzerse, o onlardandır” buyrulur.⁵⁴ Görüldüğü gibi, Sühreverdî'nin mutasavvıflara benzemeye çalışan müteşebbihlere ve hatta müteşebbihlere benzemeye çalışanlara dahî tavrı olumludur.⁵⁵ Müttekaddimündaki tasniflerde sûflerin ibâdât boyutuna vurgu yapılıyordu. İlim daha çok mutasavvıfların işiydi ve onlar ikinci sıradaydı. Fakat müteahhiründe ve özellikle tarikatlar dönemine gelindiğinde, gittikçe zevkin ibâdât yerini aldığı görülüyor. Bu önemli ve dikkat çekici bir gelişmedir.

Muhyiddîn İbn Arabî (ö. 638/1240) ricâlullahı (Allah adamları) derecelerine göre âbidler, sûfler ve melâmiler olarak üçe ayırmıştır. Buna göre:

-Âbidler: Zühd hayatı, Allah'a yönelme gibi bütünüyle övülmüş temiz fiillerin hâkim olduğu adamlardır. Onlar içlerini Allah'ın kınadığı bütün kötü özelliklerden temizlemişlerdir. Bu gruptaki insanlar, yaptıkları amellerin üzerinde herhangi bir amel görmedikleri gibi haller, makamlar, ledünnî bilgiler, sırlar, keşifler ya da başkalarının kendisini öğrendikleri şeyler hakkında da bilgileri yoktur.⁵⁶

-Sûfler: Bu sınıf birinci grubun üzerindedir. Onlar, bütün fiillerin Allah'a ait olduğunu ve kendilerinin bir ilgilerinin olmadığını görürler. Onlar ciddiyet, vera ve tevekkül gibi konularda birinci gruba (âbidlere) benzer. Fakat sahip oldukları hallerin üzerinde haller, makamlar, bilgiler, sırlar, keşifler ve kerametler bulunduğunu da görürler. Onlar

⁵⁴ Ebû Dâvud, “Libas”, 4; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Hamd b. Abdillâh el-Cüm'a-Muhammed b. İbrahim el-Lehidânî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004), 7, (nr. 19629).

⁵⁵ Örnekler için bk. Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif*, 69-70. Tarikat gelenekleri içinde de sûfler *fakîr*, *derviş*, *garîb* gibi farklı derecelerde tasnif edilmiştir. Mesela Sühreverdî'ye ait başka bir tasnifte sâlikler şöyle derecelendirilmiştir: 1. Mücerred Sâlik, 2. Mücerred Meczûb, 3. Sâlik-i Meczûb, 4. Meczûb-i Sâlik. Ayrıntılı bilgi için bk. Şihâbuddin Sühreverdî, *Gerçek Tasavvuf [Avârifü'l-Meârif]*, terc. Dilaver Selvi, 5. Baskı (İstanbul: Semerkand Matbaacılık, 2007), 109-112.

⁵⁶ Muhyiddin İbn Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, terc. Ekrem Demirli, 3. Baskı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 11: 34.

ahlâk ve fütüvvet ehlidir. Gururlu ve nefis sahibi kimselerdir. Allah adamlarına karşı önderlik iddiasında bulunurlar.

-Melâmîler: Beş vakit namaza nafileleri de eklerler. Onlar, Allah'ın farzlarını yerine getiren müminlerden kendilerinin bildikleri bir hâlde ayrışmazlar. Sokaklarda yürür, insanlarla konuşurlar; onlardan birinin farz veya sünnet gibi sıradan insanların aşına olduğu amellere ilave bir amel yaparak, insanlardan farklılaştığı görülmez. Bu insanlar, derinleşen ve Allah karşısındaki kulluklarından bir an bile ayrılmayan kimselerdir. Onlar, insanlardan gizlenmiş ve avâm perdesiyle saklanmışlardır. Çünkü onlar, kendilerini bütünüyle efendilerine adanmış saf ve ihlaslı kullardır. Melâmîler ricâlin en üstünleridir. Kendilerine bu ismin verilme sebebi Allah karşısında sürekli kendilerini kınamaları ve nefisleri adına kendisiyle sevinecekleri ihlaslı bir amel görmemeleridir.⁵⁷

Yaptığı tasnifte Melâmîler'i Allah adamlarının en seçkinleri olarak niteleyen İbn Arabî, hususî olarak sûfî-melâmî kıyası yapmış ve melâmîyi sûfiden üstün görmüştür.⁵⁸ O, eserinin 309. bölümünü melâmîlere tahsis etmiş ve onların meziyetlerinden ayrıntılı olarak bahsetmiştir.

İbn Teymiyye de zamanındaki sûfîlerin derecelerinden bahsetmiştir. Ona göre sûfiyye üç sınıftır. Kendisi, bunlardan ilkinin, hakikî sûfîlerin özelliklerini taşıyan *Sûfiyyetü'l-Hakâik* olduğunu belirtir. *Sûfiyyetü'l-Erzâk* denilen ikinci gruba, hakikat ehline şart olan şeyler şart koşulmaz. Ancak onlar üç şeyle yükümlü tutulurlar: Farzlara riâyet ve haramlardan kaçmak sûretiyle şer'î adâlet, ehl-i tarîk âdâbıyla edeplenmek ve lüzumsuz dünyâ metâna tutunup bel bağlamamak. *Sûfiyyetü'r-Resm* denen üçüncü grup şekil sûfîlerine gelince, bunlar sadece nispetle sınırlanmış olup, adları vardır. Anlayışları giysi, şekil ve belirlenen âdâbtan ibarettir. İşte bunlar, bazı söz ve amelleriyle ilim ve cihâd ehlinin şekliyle sınırlı

⁵⁷ İbn Arabî, *Fütûhât*, 11: 35-37.

⁵⁸ Bk. İbn Arabî, *Fütûhât*, 11: 37. İbn Arabî bu derecelendirmesinde Sülemî'nin tasnifinden etkilenmiştir. Kezâ Sülemî'ye göre de ilim ve hâl erbabı; şeriat âlimleri ve din imâmları (zâhidler), sûfîler (havâs/havâssu'l-havâs) ve melâmîtiyye olarak üç gruptur. Bk. Sülemî, *Risâletü'l-Melâmîtiyye*, 47b-48a vr. [s. 86-87]; krş. Ebû Abdîrrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Usûlü'l-Melâmîtiyye*, nşr. Abdülfettah Ahmed el-Fâvî, 2. Baskı (Kahire: Mektebetü'z-Zehrâ, 1415/1995), 286-289.

kalan ancak kendini onlardan zanneden ama aslında onlar arasında olmayan câhil menzilesindedirler.⁵⁹

Tasavvuf ehli ve mutasavvıflar ya da tasavvuf dışında kalan ulema bu yolda olanları hâl, makam, ibadetler, ameller gibi birtakım kıstaslara derecelendirdikleri gibi; itikâdî mânâdaki inanç ve uygulamalarına göre de çeşitli türlere ayırmışlardır. Aşağıda bunlara değinilecektir.

3. Fırkalarına Göre Sûfîler

Sûfîler türdeş ve yekpare bir kitle değildir. Bu yüzden sûfîlik ve tasavvuf terimleri pek çok zümreyi içine alır.⁶⁰ Özellikle tarikatlar öncesi dönemde sûfîler, benimsedikleri çeşitli usûl ve esaslara göre zümreleşerek muhtelif zümre isimleriyle anılmışlardır. Bu ayrımlar ve mezhepleşmelerin en belirgin özelliği, “tasavvuf dışı” kabul edilen bazı oluşumların da sûfî yolları içinde sayılmasıdır. Tasavvuf dışı deyimiyse, ortodoks denilen ve hak olarak kabul gören zümrenin karşısında olan heteredoks gruplar kastedilmektedir. Bu tür oluşumlara yer veren bazı âlimler, söz konusu zümreleri sûfî fırkalar içinde ele almışlardır. Fakat onlar hakkında “sapkın”, “bidatçi”, “zındık” yani bugünkü tabirle “heretik” gibi hükümler koymaktan da kaçınmamışlardır.⁶¹

Sûfîlere ait fırkalardan bahseden ve bizzat bu tabiri [*fırka*] kullanan en eski müelliflerden biri olarak karşımıza, meşhur tarihçi Ebû Nasr el-Makdisî (ö. 355/966) çıkar. O, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih* eserinde “Sûfiyyenin Fırkaları Bahsi” adlı bir bölüm içerisinde el-Hasaniyye, el-Melâmetiyye, es-Sûkiyye, el-Ma'zûriyye'yi zikretmiştir. Makdisî onların belirli bir mezhep ve anlaşılır bir akîdeye sahip olmamalarıyla bilindiğini belirtir. Zîrâ adı geçen fırkalar kendi düşünce ve hevâlarına göre karar vererek bir düşünceden diğerine intikal ederler. Kimileri hulûle bazıları da her şeyin

⁵⁹ Takıyüddin Ahmed İbn Teymiyye, *Mecmûatu'l-fetâvâ*, İtina ve Tahric: Âmir el-Cezzâr-Enver el-Bâz, 3. Baskı (Mısır: Dâru'l-Vefa, 2005), 11, 14-15.

⁶⁰ Uludağ, *Dört Kapı Kırk Eşik*, 36.

⁶¹ Güncel tasavvuf tarihi ders kitaplarında tarikatlar hakkındaki yapılan tasnif biçimleri de bu tür yaklaşımlardan mülhem gözükmektedir. Hak tarikatlar-Batıl tarikatlar, doğuşu itibariyle hak sonrasında batıl tarikatlar vs.

mübâh olduğuna inanır. Kendilerini kınayanları önemsemezler.⁶² Sûfî müellifler arasında yer almayan Makdisî'nin verdiği bu bilgiler, erken sayılabilecek bir dönemde sûfî mezheplerin, dışarıdan bakan birinin gözüyle değerlendirilmesi açısından kayda değerdir.

Sûfî, mutasavvıf ve mustasvif olarak sûfîleri üç grupta ele alan Hücûvîrî, eserinde sûfî fırkalarına da yer vermiştir. Burada hicrî III. ve IV. yüzyıldaki on iki fırkayı ele almıştır. Hücûvîrî'nin bunlara fırka/yol adını vermesi fikhî ya da itikâdî açıdan bir değerlendirme maksadıyla değildir. O, sûfîlerin peşinden gittikleri şeyhe, onun tasavvufî görüşlerine ve yoluna göre tespitlerde bulunmuştur.⁶³ Müellif bu fırkalara niçin yer ayırdığını konunun başında, "Esas itibariyle tasavvufun hakîkati ve mâhiyeti, şeyhlerin haberleri arasında mevcut olup sadece mecâz ve rüsûm itibariyle taksime tâbi tutulmuştur. Şimdi ben bu taksimi îzâh etme konusunda kısa ve özet yazma yolunu tutacağım. Bunlardan her birinin mezhebinin aslını geniş olarak gözler önüne sereceğim..."⁶⁴ sözleriyle açıklamıştır.

Hücûvîrî'ye göre söz konusu fırkalar aşağıdaki gibidir:

1.Muhâsibiyye: Bunlar Hâris b. Esed el-Muhâsibî'ye (ö. 243/857) bağlanırlar. Onun mezhebinin ayırt edici vasfı "rıza makamlardan değil; hâllerdendir" demesidir. Bu ihtilaf Muhâsibî ile başlamış, ardından Horasan sûfîleri tarafından benimsenmiştir...⁶⁵

2.Kassâriyye: Bunlar Hamdûn el-Kassâr'a (ö. 271/884) tevellî edip bağlanırlar. Onun yolu ve esas melâmeti izhâr ve neşretmeye dayanır...⁶⁶

⁶² Ebû Nasr el-Makdisî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Tarih* (Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2010), 5, 148.

⁶³ Tasavvufî yollar anlamında tarikatlar öncesi dönemde sistemli ve belki de ilk fırka tasnifinin Hücûvîrî'ye ait olduğu söylenebilir. Bu zümreyi birtakım özelliklerine göre ele alıp kategorize etme ve bilinen mânâdaki fırkalar sınıfına dâhil etme örneklerini mîlâdî on ikinci asırdan itibaren görmekteyiz. Burada örnek olması açısından birkaç tasnife yer verdiğimizizi, aynı dönemde ya da daha sonra bunun gibi muhtelif tasniflerin de olabileceğini belirtmek gerekir.

⁶⁴ Hücûvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 183, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 239].

⁶⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücûvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 183-192, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 239-246].

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücûvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 192, [Hakikat Bilgisi, 246-247].

3.Tayfûriyye: Bunlar Ebû Yezid Tayfûr Bistâmî'ye (ö. 261/874) bağlanmışlardır. Onun yolu galebe ve sekr usûlüne bağlı bir yoldur...⁶⁷

4.Cüneydiyye: Bunlar Ebû Kasım Cüneyd'e (ö. 297/909) intisap etmişlerdir. Cüneyd'in yolu Tayfûriyye'nin aksine uyanık ve ayık olma esası (sahv) üzerine kurulmuştur...⁶⁸

5.Nûriyye: Bunlar Ebû Hüseyin en-Nûrî'ye (ö. 295/907) bağlıdırlar. Onun mezhebinin esası, tasavvufu fakrdan üstün tutmaktır. Nûrî sahv yolunu tutmasıyla da muamele olarak Cüneyd'e muvâfıktır...⁶⁹

6.Sehliyye: Bunlar Sehl b. Abdullah et-Tüsterî'ye (ö. 283/896) intisap etmişlerdir. Sehl'in yolunun esası nefisle mücâhedeye ve çile çekmeye dayanır...⁷⁰

7. Hakîmiyye: Bu yol, Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizî'ye (ö. 320/932) bağlı olanların yoludur. Onun yolunun esası velâyeti ispat ve kabule dayanır...⁷¹

8.Harrâziyye: Bunlar Ebû Saîd el-Harrâz'a (ö. 277/890 [?]) intisap edenlerdir. Onun yolu, fenâ ve bekâ esasına dayanır...⁷²

9.Haffiyye: Bunlar Ebû Abdullah b. Hafîf'e (ö. 371/982) intisap etmişlerdir. Onun tasavvuftaki yolunun esası gaybet ve huzurdur...⁷³

10.Seyyâriyye: Bunlar Ebû Abbâs es-Seyyârî'ye (ö. 342/953-954) bağlanmışlardır. Bu yolun temelini cem' (toplamak-birleşmek) ve fark (ayrılık) oluşturur...⁷⁴

11-12. Hallâciyye-Hulmâniyye: Bunlar sûfiler zümresine intisap eden iki mel'ûn zümredir. Bunlardan bir taife Ebû Hulmân ed-

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 192-198, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 247-252].

⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 198-199, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 252-253].

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 199-206, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 253-258].

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 206-225, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 258-273].

⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 225-263, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 273-303].

⁷² Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 263-269, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 304-310].

⁷³ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 269-274, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 310-314].

⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 274-283, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 314-321].

Dimeşkî'ye bağlanmışlardır. Hulmânîler tasavvuf şeyhlerinin eserlerinde yazılı olanlara muhalif bazı hususları Ebû Hulmân'dan aktarırlar. Tasavvuf ehli Ebû Hulmân'ı gönül ehli olanlardan kabul ederken; bu mühlidler ise onu hulûle, imtizâca ve tenâsühe nispet ederler. Diğer zümre ise sözlerini Fâris'e nispet ederler. Fâris, Hüseyin b. Mansûr Hallâc'ın (ö. 309/922) yolunun bu olduğunu ve Hallâc taraftarlarından başka kimse- nin bu yola dâhil olmadığını iddia etmiştir. Hücvîrî, Irâk'ta Hallâciye'den dört bin kişinin, onun bu sözü ve iddiası sebebiyle Fâris'e lânet ettiklerini gördüğünü anlatır.⁷⁵

Mâtürîdî kelâmcısı ve Hanefî fakîhi Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* isimli ve Türkçe'ye *Ehl-i Sünnet Akaidi* adıyla çevrilen eserinde, sûfî fırkalara yer vermiştir. Pezdevî'ye göre sûfiyenin ekseriyeti Sünnet ve Cemaat ehli- dendir ve içlerinden kerâmet sahibi olanlar vardır. Ancak aralarından, çoğu sapık ve bidatçi olan bir yol/mezhep ortaya çıkmıştır. Bu fırkalar ve esasları şöyledir:

1.Hubbiyye: Bunlara göre Allah Teâlâ bir kulu severse ondan hitabı kaldırır. Her şey bu kimseye helâl olur ve bundan ibadetler sâkit olur.

2.Evliyâiyye: Bunlar velînin, insanların ve meleklerin nebî ve resûl- lerinden daha üstün olduğuna inanırlar. Evliyâiyye'ye göre insan ibâdet- te en yüksek dereceye, velîlikte en yüksek rütbeye ulaşırsa, onun hakkın- da farz ve haram hükmü kalmaz, her şey ona helâl olur.

3.İbâhiyye: Bu fırkaya intisâb edenlere göre bütün mallar mübâhlık üzeredirler, kadınlar da böyledir. Mal sahiplerinin varlığı ancak mücer- red izafet ve mücerred iktisabla elde edilir.

4.Hulûliyye: Bunlar raksı, şarkıyı, türküyü, tüyü bitmemiş genç de- likanlıya bakmayı mübâh sayarlar.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 283-290, [krş. *Hakikat Bilgisi*, 322-327].

⁷⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Muhammed Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34: 266-267.

5.Hûriyye: Bu yolun mensupları şarkı ve rakstaki fazla yorgunluktan yere düşünceye kadar aşırılık taraftarıdırlar. Bu rakstan sonra ayağa kalkıp yıkanır ve “*hûru’l-ıyn* (iri ve güzel gözlü kadınlar/hûriler) gelmiştir, onlarla birlikte olun” derler.

6.Vâkıfiyye: Bunlara göre Allah’ı bilmek ve tanımak mümkün değildir.

7.Müteccâhile: Bunlar ney üfleyip içki içerler, bazı fuşşiyatı işlerler ve günahkârlık elbisesini giyerler. Bu eylemleri, riâyâyı terk vâcip olduğu için yaptıklarını belirtirler.

8.Mütekâsile: Bunlar midenin haram veya helâl ile dolmasına rıza gösterip, harama helâle dikkat etmeden yerler. Hanlarda otururlar ve çalışıp kazanmazlar.

470
OMÜİFD

Pezdevî bu zümrelere bakıp sûfîlerin tamamı hakkında olumsuz bir kanaate sahip olmanın yanlış olacağını şu sözleriyle dile getirmiştir: “Sûfiyye’nin yücelik, fazîlet, takva ve iyilikler dolu kerâmet sahipleri de vardır. Bunlar daima temizlik, tahâret üzere olup yemede, içmede, giymede, konuşmada, uyumada ve ibâdet etmede Hz. Peygamber’in sünnetine uyarlar.”⁷⁷ Sûfîlerin pek çok noktada Hz. Peygamber’in sünnetine ittibâ ettiklerini belirten Pezdevî, bu zümrenin bir eksikliği olarak tebliğ işinden kaçındıkları üzerinde şu sözleriyle durmuştur: “Ancak vahyin tebliğinde sünneti terk ederler. Bu işi âlimlere bırakırlar. İnsanın bu vasıftaki sûfîlere dil uzatmayı bırakması ve dilini onlardan çekmesi gerekir. Zira bu tür sûfîlerin arasında ümmetin seçkinleri de yer alır.”⁷⁸ Pezdevî daha sonra isim vermeksizin bir zümreden bahseder: “Sûfîlerden bir topluluk vardır ki ilhâm iddiasında bulunup şunları söyler: ‘Kalbim Rab-

⁷⁷ İmam Ebûl Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölçük (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980), 363-365.

⁷⁸ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 365.

bimden şunu söyledi' diye başlayıp Karâmita'nın ortaya attığı bazı bozuk işaretleri ve korkunç sözleri zikreder ve halkı bunlarla aldatır..."⁷⁹

Pezdevî'nin talebesi Hanefî fakîhi ve kelâmcı Neseî⁸⁰, *Risâle fi Beyâni Mezâhibi't-Tasavvuf*⁸¹ adlı risâlede tasavvuf ehlini on iki fırkaya ayırarak, bunlardan birinin doğru yol; diğerlerinin ise bid'at ve dalâlet üzere olduğunu belirtmiştir. O, hocası Pezdevî'nin sıraladığı sekiz sapık fırkaya İlhâmiyye⁸², Hâlliyye ve Şümrahîyye fırkalarını da eklemiştir. Neseî'nin orijinal olarak yer verdiği fırkalar içinde "sohbet/arkadaşlık kadîm hâle gelince, emir ve nehiylerle mükellef olma hâli onlardan kaldırılır" diyen, def, davul ve zurna dinlemeye rağbet eden ve "kadınlar güzel kokular gibidir, güzel kokuları koklamaksa mübâhtır" hükmünü veren Şümrahîyye⁸³ ve "semâ ve raks helâl ve mübâhtır" diyen ve vücutlarında hiç hareket yokmuş gibi dehşet hâlinde bir topluluk olan Hâlliyye⁸⁴ bulunur. Ehlü'l-Hakk dediği topluluğun ise Allah Resûlü'nün sünnetine tâbi olan, namaz görevlerini zamanında eda eden, içki içmek, zina yapmak, semâ, raks ve haram yemekten sakınan, Hakk ve yakîn üzere bir topluluk olduklarını belirtir. Bunları sevmek Allah ve Resûlü'nü sevmektir.⁸⁵

⁷⁹ Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, 366. Bu bilgileri daha sonra Pezdevî'nin öğrencisi Neseî "İlhâmiyye" hakkında vermiştir.

⁸⁰ Hayatı hakkında bk. Ayşe Hümeýra Aslantürk, "Neseî, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32: 571-573.

⁸¹ Bu eser değişik kaynaklarda farklı isimlerle anılmıştır. Mesela bunlardan biri *Risâle fi beyâni firaki'd-dâle mine'l-mutasavvife*'dir. Bk. Ahmet Ak, *Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik* (Ankara: Yayınevi Yayınları, 2009), 59.

⁸² Yukarıda da belirttiğimiz gibi Pezdevî'nin isim vermeksizin ilhâm iddiasında bulunan Karmatiler'den bir zümre olarak zikrettiği bu fırka için Neseî, "Onlar Kur'ân kıraatin-den ve ilim öğrenmekten yüz çevirmiş olan Karmatiler'den bir topluluktur..." bilgisini vermiştir. Bk. Ebû Hafs Necmüddin en-Neseî, "Risâle fi beyâni mezâhibi't-tasavvuf", *et-Turâsu'l-Arabî* (thk. Ali Ekber Dıyâî) 12/46 (Dimaşk, 1412/1992): 139.

⁸³ Neseî, "Risâle fi beyâni mezâhibi't-tasavvuf", 137.

⁸⁴ Neseî, "Risâle fi beyâni mezâhibi't-tasavvuf", 139.

⁸⁵ Neseî, "Risâle fi beyâni mezâhibi't-tasavvuf", 139.

Selçuklular döneminin önde gelen bu iki Hanefî-Mâtürîdî âliminin sûffilik hakkında verdiği bilgiler, içinde yaşadıkları devrin tasavvufî yönünü (n nerelere kaydığını) yansıtması açısından oldukça mühimdir.⁸⁶

Râzî'nin sûfleri altı fırka olarak ele aldığını belirtmiş ve bunlardan ilk üçüne daha önce yer vermiştik.⁸⁷ Kalan üç fırka ise aşağıdaki gibidir:

1.en-Nûriyye: Bunlar hicâbın nûrî ve nârî olarak iki çeşit olduğunu söyleyen bir tâifedir. Nûrîler tevekkül, şevk, teslim, murâkabe, üns, vahdet gibi övülmüş sıfatları elde etmekle meşgullerdir. Nârîler ise şehvet, gadab, hırs ve emelle meşguldürler. Çünkü bu sıfatlar İblis'in de nârî olması gibi ateşe ait sıfatlardır. O, kesinlikle hasede kapılmıştır.

2.el-Hulûliyye: Onlar, kendilerinde garip hâller görürler. Bu fırka ya aklî ilimlerden çok bir nasip yoktur. Hulûl ve ittihâdın kendilerine hâsıl olduğuna vehmederler. Büyük iddiaları ortaya atarlar. Bu söylenenleri İslâm'da ilk izhâr edenler Râfızîler'dir. Onlar Hakk'da hulûlü iddia ederler.⁸⁸

3.el-Mübâhiyye: Asılsız ve aslında aldatmaca olan tâatleri muhafaza eden bir topluluktur. Muhabbetullahı iddia ederler. Ancak bunların hakikatlerden herhangi bir nasibi yoktur. Bilakis şeriate muhaliftirler. Habîb'in (Allah'ın) kendilerinden yükümlülüğü kaldırdığını söylerler. Bunlar en şerli tâifelerdendir. Aslında onlar Mazdek dîni⁸⁹ üzeredir.⁹⁰

⁸⁶ Ak, *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*, 60. Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki bazı insanların böyle sapkınlıklara yönelerek, bunun tasavvuf olduğuna inanmalarının özellikle sosyolojik açıdan çeşitli sebepleri vardır. Bu sapkınlıklarının sebebi dînin şeriat ağırlıklı ve kural merkezli yorumlanması mıdır? Bir müddet sonra özellikle şekil-şemal olarak pejmürde dolaşmaları ve dağınık imajlarıyla, fikhî açıdan haram kabul edilen şeylere meyletmeleriyle marjinal olan bu grupların amacı kuralcılığa karşı çıkmak olabilir mi? Erken sayılabilecek dönemlerden itibaren Tasavvuf'ta, İslâm'da ve hatta diğer bazı dinlerdeki böylesi tepkisel hareketlerin bugün de popüleritesini korumasının altında ne yatmaktadır? Bunlar detaylı olarak incelenilesi konulardır.

⁸⁷ Bk. Râzî, *İtikâdâtü firaki'l-müslimîn*, 226.

⁸⁸ Râzî, *İtikâdâtü firaki'l-müslimîn*, 73.

⁸⁹ Türkçe'de Mazdekiyye ve Mazdek dîni olarak adlandırılan Mezdekiyye, milattan sonra V. asırda İran'da ortaya çıkan düalist ve gnostik karakterli reformist dîni hareketin adı-

Sûfî fırkalar, mutasavvıf müellifler hârici diğer âlimler -ya da zâhir ulemâsı- tarafından genelde ehl-i sünnete ve İslâmî esaslara uygunluğuna ve aykırılığına göre akîdevî yönden ele alınmıştır. Bu tasniflerin, heteredoks ve hatta kimilerince heretik kabul edilen gruplara dikkat çekmek ve onlar hakkında uyarmak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Bahsi geçen ekollerin Pezdevî, Nesefî ve Râzî gibi âlimler tarafından itikâdî fırkalar içine dâhil edilmeye başlanması, o dönemlerdeki mevcut sûfî yolların telakkîsi bakımından ehemmiyet taşımaktadır. Adı geçen âlimler bu fırkaları anlatırken onları; *hulûl*, *ilhâd*, *ibâhiyye* gibi Ortodoks İslâm'a aykırı sayılan esasları benimsemekle itham etmişlerdir. Bu kişiler kendi dönemlerinde sûfî grupların büyük çoğunluğu hakkında menfî kanaatlere sahip olsalar da insafî davranarak, içlerinde hak ehli ve sünnete tâbi olan azınlıkları ayrı değerlendirmeyi de ihmal etmemişlerdir.

Sonuç

Tasavvuf sistemi içinde bir müddet sonra, avâm-havâs; zâhir ehli-bâtn ehli, mübtedî-müntehâ gibi sûfîlerin toplum hakkındaki görüşlerine işaret eden tasnifler dile getirilmeye başlanmıştır. Onlar söz konusu katmanlara ayırma faaliyetlerinde, bir çeşit özel bilgi olan marifeti elde etmeyi esas almışlardır. Böylece sûfîler hiyerarşisi buna göre ortaya konmuştur. Sûfîler derecelerine göre sûfî, mutasavvıf ve mustasvif gibi isimler yanında bir kısım kategorilere dâhil edilmiştir. Daha sonra Sühreverdi gibi müellifler tarafından bu tasniflerin, zamanın koşullarına göre geliştirildiği görülür. Tarikatlar döneminde tarikat sistemlerine göre bu kategorizasyonların çeşitleri iyice artmıştır. İbn Arabî gibi vahdet-i vücûd çizgisindeki mutasavvıfların yaklaşımı ise konuya entelektüel manada farklı bakış açıları getirmiştir. Tasavvuf sistemi içinden kişilerin yaptığı tasnifler gelişerek devam etmiştir.

Bu faaliyetlerin, daha çok da menfaate ve zâhire düşkün sûfî grupları yaftalamak ve tenkit etmek için zuhûr ettiği anlaşılmaktadır. Yani her

dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kenan Has, "Mezdekiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29: 523-524.

⁹⁰ Râzî, *İtikâdâtü firaki'l-müslimîn*, 74.

tasnif aslında nitelikli olanı niteliksiz olandan ayırt etmenin telaşıdır. Başta ibadet ve rüsûm gibi pratikler olmak üzere; ahlâk, itikat gibi pek çok konuda meydana gelen yozlaşmalar, bilhassa zâhir ulemasının dış tasniflerine yahut tenkitlerine malzeme olmuştur. Özellikle fıkıh ve kelâm ilimlerinde meşhur bazı âlimlerin, sûfî zümreleri kendi devirlerinin ve bakış açılarının etkisiyle de itikâdî birer fırka gibi ele aldıkları ve onları hak-bâtıl ayırımına tâbi tuttıkları anlaşılmıştır. Söz konusu tasnifler toplumun sûfî algısını ve bu tipin bulunduğu konumu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda bu veriler o dönemlerdeki âlimlerin sûfî zümresini hangi kıstaslarla ele aldıklarını ortaya koymaktadır.

Ehl-i tasavvufa mensup olmayan kişilerin konuya bakışlarının, tasnifleri değiştirdiği söylenebilir. Meseleyi itikâdî ve kelâmî kriterlerde ele alan âlimlerin, genelde Büyük Selçuklu döneminde yaşadığı ve devlet politikası olarak Şîî/Bâtınî hareketlerle mücadele edildiği bir devre rastladıkları görülmektedir. Tasavvufun esaslarıyla bağdaşmayacak bir takım hatalar ya da tırnak içinde “sapkınlıklar” Karmatîler, Râfızîler gibi heretik kabul edilen oluşumlara atfedilerek bir kategori içine alınmıştır. Özellikle zâhir ulemasının dışarıdan bir gözle yaptığı tasnifler siyâsî konjonktüre, coğrafyaya ve resmî mezhebe göre şekil almıştır.

Son söz olarak belirtmek gerekirse, elbette bu tasnifler bizim çalışmamızda ele alınanlarla sınırlı değildir. Ancak örnek teşkil etmesi ve araştırmalara katkı sağlaması açısından bu çalışmanın sınırları ölçüsünde onların bir kısmına yer verilmiştir.

Kaynaklar

- Afîfî, Ebu'l-Alâ. Tasavvuf İslâm'da Manevî Hayat. terc. Ekrem Demirli-Abdullah Kartal. 5. Baskı. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Ak, Ahmet. Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik. Ankara: Yayınevi Yayınları, 2009.
- Aruçi, Muhammed. “Pezdevî, Ebü'l-Yüsri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34: 266-267. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Aslantürk, Ayşe Hümeysra. “Nesefî, Necmeddin”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32: 571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ateş, Süleyman. “Kurb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 26: 432-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Başer, Hacı Bayram. "Sufilerin Ahlaki Değer Odaklı Toplumsal Hiyerarşi Anlayışları". Genç Akademisyenler Buluşması V-Gelenek ve Modern Arasında Bilgi ve Toplum. Ed. M. Hüseyin Mercan. İstanbul: Yedirenk, 2013, 145-160.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. İhyâu Ulûmî'd-Dîn. 4 cilt. Mısır: el-Matbaatu'l-Ezheriyyetu, 1302.
- Gazâlî, Ebû Hâmid. Mişkâtü'l-Envâr ve Misfâtü'l-Esrâr. thk. Şeyh Abdü'l-Azîz İzzu'd-Dîn es-Seyrevân. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1986.
- Gökbulut, Süleyman. Necmeddîn-i Kübrâ Hayatı, Eserleri, Görüşleri. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Has, Kenan. "Mezdekiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 29: 523-524. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Herevi, Hacı Abdullah el-Ensârî. Tasavvufta Yüz Basamak Menâzilü's-sâirîn. terc. Abdurrezzak Tek. Bursa: Emin Yayınları, 2008.
- İbn Arabî. Muhyiddin. Fütûhât-ı Mekkiyye. 18 cilt. terc. Ekrem Demirli. 3. Baskı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim. el-Musanef. 16 cilt. thk. Hamd b. Abdillâh el-Cüm'a-Muhammed b. İbrahim el-Lehîdânî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1425/2004.
- İbn Teymiyye, Takıyüddin Ahmed. Mecmûatu'l-fetâvâ. 37 cilt. İ'tina ve Tahric: Âmir el-Cezzâr-Enver el-Bâz. 3. Baskı. Mısır: Dâru'l-Vefa, 2005.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh. Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ. 10 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1416/1996.
- Kara, Ahmet. Fahreddin er-Râzî ve İ'tikadatu Fırakı'l-Müslimin ve'l-Müşrikin Adlı Eserinin Mezhepler Tarihi Yazıcılığındaki Yeri ve Önemi. Yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Kara, Mustafa. "Fuzûlî'nin Rind ü Zahid ve Türkçe Divanı'nda Züht ve Zahit Tipi". Fuzûlî Kitabı: 500. Yılında Fuzûlî Sempozyumu Bildiriler. İstanbul: İBB Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı, 1996, 183-189.
- Kara, Mustafa. Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 87.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. et-Taarruf Li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf. thk. Mahmud Emîn en-Nevevî, 2. Baskı. Kâhire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyyeti li't-Turâs, 1400/1980.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin. er-Risâletü'l-Kuşeyriyye. thk. Abdu'l-Halîm Mahmûd-Mahmud b. Eş-Şerîf. Kâhire: Dâru's-Şa'b, 1409/1989.
- Kübrâ, Necmüddin. Tasavvufî Hayat. haz. Mustafa Kara İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.
- Makdisî, Ebû Nasr. Kitâbu'l-Bed' ve't- Tarîh. 6 cilt. Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2010.

- Pezdevî, İmam Ebû Yusr Muhammed. Ehl-i Sünnet Akaidi. çev. Şerafeddin Gölçük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1980.
- Râzî, Fahreddîn. İtikâdâtü firaki'l-müslimînve'l-müşrikîn, nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr. Kâhire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1938.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin. "Risâle fî beyâni mezâhibi't-tasavvuf". et-Türâsu'l-Arabî thk. Ali Ekber Dıyâî, 12/46 (Dımaşk: 1412/1992): 133-141.
- Sicistânî, Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as. Sünenü Ebî Dâvud. Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, 1420/1999.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbüddin. Avârifü'l-meârif. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1966.
- Sühreverdi, Şihâbüddin. Gerçek Tasavvuf [Avârifü'l-meârif]. terc. Dilaver Selvi, 5. Baskı. İstanbul: Semerkand Matbbacılık, 2007.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. Tabakâtu's-sûfiyye. thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. Risâletü'l-melâmetiyye. nşr. Ebu'l-Ala Afifi. Mısır: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1945.
- Sülemî, Ebû Abdirrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. Usûlü'l-melâmetiyye. nşr. Abdülfettah Ahmed el-Fâvî. 2. Baskı. Kahire: Mektebetü'z-Zehrâ, 1415/1995.
- 476
OMÜİFD Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. el-Lüma'. thk. Abdu'l-Halîm Mahmûd-Taha Abdu'l-Bâkî Sürûr. Mısır: Dâru'l-Kütübî'l-Hadîse ve Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1380/1960.
- Uludağ, Süleyman. "Avâm". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4: 105-106. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Havâs". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16: 517. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. 2. Baskı. İstanbul: Kabcacı Yayinevi, 2005.
- Uludağ, Süleyman. Dört Kapı Kırk Eşik. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Uludağ, Süleyman. Tasavvuf ve Tenkit. İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2011.
- Yazıcı, Muhammed. İbn Teymiyye'nin Mecmû'u Fetâvâ İsimli Eserinde Ehl-i Bid'at Fırkalarına Bakışı. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi, 1998.

